

גנזכים מספרים

דימויים יהודיים ונוצריים ממערות קבורה ברומא

מוזיאון ארצות המקדוא ירושלים

גנזכים מספרים

דימויים יהודיים ונוצרים
בקטקומבות של רומא

תערוכה

המקור האנגלי נכתב על-ידי אסתל שוחט ברטמן

מוזיאון ארצות המקרא ירושלים 1994

הקדמה

"גזמים מספריים" פורש בפני הקהל המודרני את סיפורן של הקטקומבות ברומא. מראה הקטקומבות בימינו משקף את המצב הנוכחי של שימור הציורים, ששרדו על פני הקירות והתקרות של בתי הקברות התת קרקעיים הנמצאים באזור רומא העתיקה: עובדי האלילים, הנצרים וכן אלה שהיו בשימוש היהודים: ויניה רנדניני ווילה טורלינה. החוברת מלווה את דברי ההסבר בתצלומים של תמשיחי קיר (=פרסקאות), תבליטים שנחרטו על פני התקרות הקמורות, פסיפסים, כד פולחני וציורי קיר שצוירו ביד לא אמונה; המאוחר שבהם מתוארך למאה הרביעית לספירה. התצלומים השונים מציגים מגוון מרשים של עולם הסמלים, הכתב והדמות של היהודים וראשוני הנצרים, וממחישים את תפקידה של רומא, כצומת מפגש רעיוני לבני הדתות השונות שגרו בה בכפיפה אחת. ציורי הקברים משלבים מיתוסים יוונים-רומאיים בסיפורי המקרא, ועליהם נוסף נופך נוצרי: התקווה לחיים טובים יותר בעולם הבא.

מרבד של קנוקנות הגפן, המשובץ בסמלים יהודיים, נוצריים ויוונים-רומאיים.

1. ציור תקרה מחדרון (cubiculum) מעוטר בקטקומבה העליונה ביולה טורולינה. ניתן לראות בו חפצי פולחן יהודיים כגון המנורה בעלת שבעת הקנים, השופר והאתרוג. על אלה נתוספו סמלים מהאיקונוגרפיה היוונית-רומאית: דולפינים, גפנים וקלשונים בעלי שלוש שיניים. ציור על-פי ג'. ב. פריי, *Corpus Inscriptionum Judaicarum* (Città del Vaticano, 1936. Reprint, New York, 1975), p. CXXVII

פעליו של הרקלס

2. החתול המגודל הנראה בציור מייצג את האריה הנימאי, שחובס בידי הרקלס. לאחר המלחמה באריה, נלחם הגיבור בכוח הרשע האגדתי: הידרה בעלת אינספור הראשים. אולם N של הקטקומבה הפגנית-נוצרית, שנתגלתה לאחרונה בוייה לטינה.

גיבור מקראי

3. השופט שמשון משטע כפיר אריות. הציור ממחיש את החיים המפעפעים מן המוות, שכן עדת הדבורים שבו, שוקדת על הכנת הדבש בתוך מלתעותיה של גיית האריה המת. ציור קיר; L, הקטקומבה החדשה בוייה לטינה.

© אסתר ש. ברטמן,
החברה הבינלאומית לקטקומבות,
רח' ביקון 61,
בוסטון, מסצ'וסטס, 02108
© מחזאוון ארצות המקרא ירושלים
ת.ד. 4670
ירושלים 91046

תמונת העטיפה: קמרון מצויר מחדרון ב', קטקומבה של ויניה רנדניני.
סדר מחשב: דען, ירושלים.
הודפס בדפוס אלמוג, ירושלים.

תודתינו נתונה
לחברת כ.א.ל "ויזה".

הקטקומבות ברומא

מקורה של המלה "קטקומבה" לוט בערפל, ובמשך שנות מחקר רבות הוצעו מספר אפשרויות לביאורה הנכון והמקורי. יש הטוענים כי מקורה במונח הלטיני *ad catacumbas*, שהוא שיבוש המלים היווניות *κατακρυβασ*, שמשמעותן "למטה ליד הכוכים" ("כוכים" במובן של מקומות מנוחה או קברים). אחרים גורסים כי "קטקומבה" היא הפניה טופוגרפית המתייחסת לאתר הקבורה הנוצרי בן המאה השלישית, הנמצא מתחת לבזיליקת סבסטיאנו הקדוש, ליד השקע של ייה אפיה. אדמת קבורה זו הממוקמת דרומית לחומות העיר העתיקה, היא חוליה מקשרת ברשת בני קבורות ואחוזות קבר.

במהלך המחצית השנייה של המאה השלישית הפך האתר למרכז הפולחן הנוצרי של השליחים פטרוס ופאולוס. הכינוי הלועזי לשליחי ישוע, *apostles*, הוא המקור לשמה הקדום: "basilica apostolorum". הנוצרי הממוקם באתר זה, אינו הקדום שבקברים התת קרקעיים, אך כיוון שנמנה על שלוש הקטקומבות היחידות אותם הכירו אנשי ימי-הביניים, הפך המושג קטקומבה, שהתייחס אליהם, לשם נרדף לכל המערכות התת קרקעיות, אשר שימשו לקבורה בימי קדם. הקטקומבה הייתה אס-כן, שם כולל למבני הקבורה שנחצבו במעבה האדמה: הגדולים, הקטנים, הפרטיים (המכונים *hypogea*), והמשותפים.

בראש ובראשונה שימשו הקטקומבות לקבורה ובמקומות זכרון למתים. הסברה הרומנטית המקובלת, הגורסת כי הנוצרים השתמשו בהן דרך קבע כמקומות פולחן ומערות מסתור, בימים בהם היו עדיין מיעוט נרדף, לא מוצאת לה כל ביסוס בממצא הארכיאולוגי. למרות שהנוצרים חדלו לקבור בקטקומבות כבר במחציתה של המאה החמישית, נשתמרו זכרונן בפולחן הקדושים המעונים, אשר נקברו בהן אליבא דבני המאות הראשונות לספירה. נכסיות ואף בזיליקות, ששימשו לקבורה, היו למוקדים פולחניים המרכזים את השרידים המקודשים של הנפטרים ושל הצפיהם, והפכו לאבן שואבת לצליינים, אשר הגיעו ממרחקים. במהלך המאה השמינית פלשו הגותים והלומברדים לאיטליה, ותושבי הארץ שכבו הסכימו לחיות בצילה של קללת העוני נאלצו לסבול עתה

גם מחרב הכובש. אף על פי כן המשיכה הכנסייה לתזקק את בתי הפולחן של הקדושים המעונים ואף עלה בידה לשפץ. תקופה זו התאפיינה בהעברה אינטנסיבית של שרידי הקדושים אל הכנסיית ששכנו בתחום חומות העיר. זכרון הקטקומבות הלך ונתעמעם (פרט לאותן שלוש, שנזכרו קודם), וכאשר שבו האנשים להתעניין בהם, במאות החמש-עשרה והשש-עשרה לא היה עוד מי שיספר את תולדותיהן. רק במאה התשע-עשרה החלו לחקור לעומק. הירונימוס, המלומד הנוצרי המהולל בן המאה הרביעית, היטיב לבטא במילים את הרושם שהותירו עליו הקטקומבות, יחד עם תחושת הערצה והמסירות אותן חש כלפי הקדושים המעונים: "בעודי נער ברומא, עסקו בלימודי האמנויות, נהגתי... לבקר בימי ראשון את קברי השליחים והקדושים המעונים. לעיתים קרובות נכנס הייתי למערות החפורות במעמקי האדמה, שבקירותיהם טמונות גופות הנפטרים. האפלה היא הפכה את דבריו של משורר תהלים למוחשיים 'ידרו שאול חיים' " (תהלים נ"ה:ז'). במהלך המאה העשרים הציגו מספר חוקרים

כי מנהג הקבורה בקטקומבות בקרב הנוצרים התפתח מאוד ממחציתה של המאה השלישית במשך מאה וחמישים שנה. הם טענו כי היהודים טמנו את מתיהם בדרך זו, בין המאה השנייה למאה הרביעית. בסוף אותה תקופה חזרה הקבורה תחת כיפת השמים (*sub divo*) להיות מקובלת. למרבה הצער, אין בידינו עדויות כתובות, שיכולות לסייע בפתרון שאלת תיאורן הקברים הנוצריים והיהודיים, ולכן נתון הנושא במחלוקת עד היום.

מפת רומא

4. חלוקת העיר העתיקה לרבעים, על-פי קנה-מידה פוליטי ודת. המפה מראה את הקטקומבות, הקברים הפרטיים (*hypogea*), מקום הקהילות הקדומות ומבני הציבור הראשיים. על האחרונים ניתן למנות גם מבני פולחן פגניים, הסמוכים לרבעי היהודים וראשוני הנוצרים. המפה מתעדת שבע קטקומבות יהודיות ולמעלה מארבעים נוצריות, וניתן ללמוד ממנה כי הן היו סמוכות מאוד זו לזו. מתוך הקטקומבות היהודיות המצוינות לעיל שרדו שלוש: אחת מתחת לוינה רנדוני, ושתיים מתחת ליליה טורלינה.

קבר ובית תפילה
5. קטקומבת קליסטו הקדוש, מערת האפיפיורים ובית תפילה, כפי שנתגלתה בשנת 1854 על-ידי ג'ובני בטיסטה דה רוס'.
6. בחדר קבורה משותף זה, הממוקם תחת אדמתה של בזיליקת קליסטו הקדוש, נקברו ראשי הכנסייה וההמגונים האפריקאיים. אדמת קליסטו הקדוש היא רכוש הכנסייה הראשון המתועד.

שחזור מערת האפיפיורים
7. ציור שער מ- *Roma Sotterranea* אוטונו בוסיו, "קולומבוס של רומא".
8. בשנת 1634, לאחר מותו, פירסם סוורנו את עבודתו (התאריך בגוף הפירסום הוא 1632). חקיקה.

מבנה הקטקומבות

הקטקומבות נחצבו בסלע הסוף הרך יחסית, המאפיין את אזור רומא. הן היו מורכבות ממעברים מקורים או מסדרונות, ויצרו מתאר מעגלי סביב לעיר.

הקבורה התת קרקעית הייתה מקובלת מאוד בקרב היהודים והנוצרים, שכן היא נתנה מענה נאות לבעיית הזמן ההוא: מחסור בקרקע פנויה ברומא וסביבתיה, וגידול האוכלוסין המהיר של הקהילה היהודית ובמיוחד של זו הנוצרית. הקהילה היהודית ברומא הייתה, ככל הנראה, הקדומה ביותר באירופה, וראשוניה הגיעו לעיר עוד בשליש השני של המאה השנייה לפנה"ס. אף על פי כן לא קברו בינה את מתיהם בקטקומבות עד לתחילתה של המאה השנייה לספירה. רבים מבני הקהילה הנוצרית הקדומה היו במקורם יהודים, וייתכן כי שאבו מהם את ההשראה לדרך קבורה זו. מקור אפשרי נוסף לקבורה התת קרקעית של הנוצרים, הוא קבורתו של הצלב בכך תוצר בסלע וחתום בגולל. על-אף תקפותן האפשרית של ההשערות הללו, חשוב לציין כי אבות-טיפוס של חדרי קבורה תת קרקעיים, היו נפוצים ברחבי המזרח הקדום, עוד בתקופות פריהיסטוריות. חופרי הקטקומבות השתמשו לעיתים במעברים תת קרקעיים מרווחים, שנטשו קודם זמנם (*arenaria*). מכתשים אלה היו תוצר לוואי

של תעשיית המלט הרומאית, אשר בנאה כרו את האדמה הגעשית (*pozzolana*), ששימשה להכנתו. חופרי הקברים מצאו תועלת גם באחוזות קבר פרטיות (*hypogea*) ובעולות מים עתיקות, שנחצבו באדמת הסוף הגסה. במקומות בהם הייתה הקרקע מתאימה, הונמכו הרצפות, והוספו מפלסים ומעברים, כדי ליצור מקומות קבורה חדשים. בדרך זו קיבלו הקטקומבות את מתאר המבן האופייני. הקטקומבות הנוצריות מרובות המפלסים והמסדרונות, הגיעו לעיתים לעומק של עשרים עד עשרים ושניים מטרים מתחת לפני הקרקע. הן היו מורכבות ורחבות יותר מהקטקומבות היהודיות, והכילו לעיתים אלפי קברים.

הקבר הנפוץ ביותר היה קבר הגומחה (*loculus*), אשר הציב אתגר מיוחד בפני חופרי הקברים (*fossor*). קברי גומחה אלה (*loculi*) נחצבו נדבכים נדבכים ואם לא תוכנה הציבה בקפידה עלולים היו קירות המערה להתמוטט. קבורות ברצפות היו בשימוש אף הן. משפחות מיוחסות ועשירות נקברו בחדרי קבורה משלהם; בחדרונים (*cubicula*), שקירותיהם כללו קברי גומחה (*loculi*), בנוסגות מקורות בקשת גומחה (*arcosolia*) ובסרקופגים. משמיהו קיר עיטרו רבים מחדרים אלה (*cubicula*) ומתנסות המקורות (*arcosolia*) והיו נפוצים יותר בקטקומבות הנוצריות והפגניות מאשר ביהודיות.

קבורה נדירה בקטקומבות הרומאיות הוא הוּכ (*kokh*): גומחה דמוית מנהרה הניצבת לסדרון הקטקומבה. ייתכן ומקורו של הוּכ (*kokh*) טמון בדרך הקבורה האופיינית במזרח הקרוב. דרך קבורה זו הובאה, ככל הנראה, לרומא לראשונה מאלכסנדריה. במעברים תת קרקעיים עמוקים אלה, סופקה תאורה בדרכים שונות: פתחים בגובה פני הקרקע הידועים בשמם *luminaria* או *lucernary* סיפקו אור צח בנוסף לאור השמש. ספרי הדרכה לתלמיים מהמאות השביעית והשמינית ששימשו את הנוצרים האדוקים, היו בזמנים המודרניים למקור עשיר לחוקרי המרחבים העצומים של רומא התת קרקעית. הקטקומבה הנוצרית-פגנית בויה לטינה לא תועדה מעולם משום שלא נבנה מעליה בית פולחן. משום כך היתה חשיפתה מקרה מפתיע שזימן לנו הגורל. חשיפת הקמרון והמעברים גדושי הצוירים בשנת 1955 מזכירה לנו כי רומא של ימינו שוכנת מעל עיר שלמה הטמונה בקרקע וכי חלק גדול ממנה לא נתגלה עדיין.

מחקסוקומבה של סבסטיאנו הקדוש, המתוארכת לתחילת המאה השלישית. חדר זה ממחיש את השפעת הסגנונות האמנותיים והנושאים היוונים-רומאיים על העיסור והמוטיבים של הקטקומבות היהודיות והנוצריות.

ציור תקרה מחדרון הרועה הטוב
21. אב-טיפוס זה של ישוע מקורו ב-Humanitas: המוטיב הפילטרופי היווני-רומאי יטורי בשוכני מלכות השמיים האופיינים, כגון היונים והטוסים. קטקומבת דומיטיליה.

התגלויות מפתיעות
22. כמו בתמשיח הקיר הקודם, הדעיון המרכזי (במקרה זה, הכרתו של בחור צעיר), המצויר על הקמרון של חדרון (cubiculum) I בקטקומבה היהודית של ויניה רדניני, מוקף בעיסורי צמחים ובע"ח סמליים. בית קברות זה שוכן בסמוך לאדמות קבורה נוצריות ופגניות, כמו זו של ה"זילה פיקולה".

צמחים
23. מעל הקטקומבות של סבסטיאנו הקדוש וויניה רדניני ובסמוך לקטקומבה של דומיטיליה נפגשות ויה אפיה ויה אפיה פינגטלי. ליד הצטלבות הרחובות האלה, מסודרים כאשכולות, קטקומבות משותפות ליהודים ולנוצרים, וכן אחוזת קבר פטריית (hypogea) ומאוזוליאומים.

זכרון הנפטרים

הפנים אהובים על הנפטרים שובצו בימים ההם בטיח הקירות. על אלה ניתן למנות עצמעים, זוכיות מוהבת (מס' 177, 176, 172, 92), מטבעות ופסלונים קטנים. היה בכך משום אזכור הנפטר וכלל הנראה, מתנות אשר ישמשו אותו בחיים האידיליים שאחרי המוות. בקטקומבות הנוצריות נחתמו בדרך כלל קברי הגומחה (loculi) בלוחות שיש, אריחים או לבנים שעליהם נחקקו, נחרצו או צוירו שמות הנפטרים וסמלים דתיים. קברי הגומחה (loculi) היהודיים נחתמו בדרך-כלל במלט שהוכן מאבן טוף, ולעיתים פחות מזומנות בלבנים, אריחים או לוחות שיש. כתובות המצבה שעל הסוגר נחקקו, נחרטו או צוירו בצבע. לעיתים נחקקו הכתובות על גבי לוחות שיש שקובעו ליד אבני החותם.

תמונתו של שותפר למקצוע בן המאה הרביעית, בקטקומבת הקדושים מרצ'לינו ופיטרו. ציור קיר.

שרידי "חדרון מפואר" בקטקומבות ולה טורולניה
13. חדר אחד בלבד עוטר בקטקומבה העליונה בבתי הקברות שבזילה טורולניה. בחדר זה נמצאו מספר קברים שונים וביניהם קברי הגומחה (loculi), נסגות מקורות בקשת (arcosolia), קברים ברצפה ומספר קברים דמויי סרקופג המעוטרים בקיום ליליניים. קטקומבות אלה נתגלו בשלב מאוחר יחסית, בשנת 1919.

קבורה צפויה
14. מעבר מקורה רחב בקטקומבת ויניה רדניני היהודית, אשר נחשפה בשנת 1857 ומתוארכת למאות השלישית עד הרביעית.

מגוון קבורות
15. חדרון (cubiculum) II של הקטקומבה בוויניה רדניני מציג את כל דרכי הקבורה בקטקומבות: קברי גומחה (loculi), נסגות מקורות בקשת (arcosolia) וכוכים (kokhim).

תכנית הקטקומבה בוויניה רדניני
16. ארבעה מתוך שלושים חדרי הקבורה עוטר, ורק אחד מהם מציג סמלי פולחן יהודי: המורה והאתרוג.

מראה הפיר
17. חתך המסדרון המקורה בקטקומבת הקדושים מרצ'לינו ופיטרו. מתוך גילוף עץ. נורתקוט ובראוולאו, Roma Sotterranea (לונדון 1879), ציור 4.

אור בקטקומבות
18. בקיר שליד ה-dipitno של מנורת שבעת הקנים, נחצבה גומחה קטנה בה הוצבה המנורה. מסדרון מקורה מקטקומבת ויניה רדניני.

תכנית הקטקומבה החדשה בויה לטינה
19. דוגמא מצוינת של אחוזת קבר פרטית, שהיתה בבעלותה של משפחה מיוחסת. אתר קבורה זה שימש עובדי אלילים ונוצרים. קבריהם היו סמוכים זה לזה ומתוארכים לשנים 315-360 ומונים 325 קברים בקירוב.

פאר הוילה הרומאית
20. חדר מה"וילה פיקולה" המהווה כיום חלק

קטקומבות: מסדרונות ציור רומאי מימי האימפריה המאוחרת

עיסור הקירות והתקרות בקטקומבות שיקף את המגמות וההתפתחויות האמנותיות של רומא בימי האימפריה המאוחרת – מסגנון המחיצות הבתר פומפיאני ועד לטכניקת ה-compensiaria – האימפרסיוניסטי, מראלים לאילוסטריזם וסגנון bello האצילי.

עיר המתים: כוורת של חללים
8. בקטקומבה הנוצרית של דומיטיליה ניתן לראות נדבכים רבים של גומחות קבורה (loculi). הקטקומבה קרויה על שם הפטרונת העשירה, אשר תרמה חלק מאחוזתה לצורך הקמת אתר קבורה לנתיניה ולבני כותות שונות.

תכנית דומיטיליה
9. הדומיטיליה מחולקת לשני מפלסים עיקריים בלבד, וזאת בשל האיכות הירודה של אדמת הטוף, וכן בשל מיקומה מעל לתעלת מים תת קרקעית. קטקומבה זו מכילה מנהרות שאורכן המצטבר מגיע ל-15 ק"מ. היא נבנתה מסביב לגרעין המקורי של אחוזת הקבר הפרטית (hypogea). מבוך קברים זה כה עמוס עד כי בוסיו, אחד מחוקריו הראשונים, איבד בו בשנת 1593 את דרכו. המפה של ג. פלומבי, Pontificia Commissione di Archeologia Sacra, 1907

קבר ביתי מתחילת המאה השלישית למנה"ס
10. "קבר התבליטים" האטרוסקי בצידוטרטי מספק לנפטר את צרכיו בעולם הבא ובנוסף לכך גם דברי מותרות רבים כגון נסגות דמויות קברי גומחה (loculi).

עיר מתים רבת מפלסים
11. חמשת המפלסים בקטקומבה הנוצרית של קליסטו הקדוש מוצגים כאן בחתך. בעקבות עיצוב של דהירוסו בתוך: Roma sotterranea cristiana descrittta ed illustrata, II (Roma, 1864-1877), Tav. 51 and 52

חופר הקברים אז והיום
12. חופר קברים (fossor) בן ימינו ניצב ליד

קטקומבות: גנזכי ההיסטוריה

הכתובות בקטקומבות הרומאיות מספקות מאגר מידע גדול ויחידאי, המתאר את חיי היום-יום של היהודים ושל ראשוני הנוצרים ברומא העתיקה. כתובות אלה מספקות מידע יקר המציאות על החיים האזרחיים, הדתיים והכלכליים-חברתיים של בני הקהילות האלה.

הדומיננטיות של הכתובות היווניות בקטקומבות בטרורלינה (למעלה מ-90%), במונטה-זורדה (למעלה מ-75%) ובקטקומבות יהודיות אחרות, משקפות את מעמדה של היוונית כשפה הבינלאומית של אגן הים התיכון באותה עת.

כתובות הקברים האחרות בקטקומבות היהודיות היו בלטינית, הלשון העיקרית של הנוצרים החל ממחצית המאה הרביעית. כתובת ארמית, כתובת מצבה ארמית-יוונית (מס' 47), ומספר אבנים עם ביטויים בעברית או מאפיינים שמיים, נמצאו בקטקומבת מונטה-זורדה. המקור ההגויני של הכתובות השמיות המתועדות כחלקה, הוא בבתי הקברות במונטה-זורדה. משום כך יש להניח כי הם שימשו בית-עלמין ליהודים הקשורים לשורשיהם, בעוד שהיהודים שנקברו בקטקומבה של רנדניני היו אולי המתבללים ביותר בתרבות הרומאית, בהתחשב בכמות הרבה של כתובות לטיניות וסמלים יווניים-רומאיים שנמצאו שם.

על-אף היותה של היוונית השפה המועדפת בכתובות, היא שהשמות הלטיניים עולים במספרם לעין ערוך על היווניים או השמיים ברשימות השמות היהודית-רומאית. עובדות אלה יכולות להצביע על מידת ההשתלבות של יהודי רומא הקדומה בחייה של האימפריה. רבים מהיהודים נשאו שמות שמיים מתורגמים ליוונית או ללטינית כגון: גלסי(או)ס והילרוס ליצחק, זוסיםוס לחיים, תאודוטוס (יהונתן), יוסטוס לצדוק, דונטוס לנתן, אסטר לאסתר, אירנה לשלומית וריגנה למלכה. אף על פי כן היו רק 15% מהם שמות הגזרים באופן ישיר ממקורות שמיים. רבים מהשמות השמיים נמצאו בקטקומבת של מונטה-זורדה. הכתובות המצוטטות לחלו, מהקטקומבה של באוסף הכתובות היו תקוקות בשיש ומוחזקות כיום באוסף הכתובות היהודי במוזיאון התיקון, אלא אם כן מצוין אחרת.

רגע נדיר של שימוש בשפת-אם
24. כתובת ארמית-עברית מהקטקומבה

במונטה-זורדה "אנניה, חתנה דבר כולברה"

הזוג המוזר

25. בכתובת "כאן טמונה פאוסטינה" יש שימוש נדיר בקטקומבות הרומאיות למלה העברית "שלום" וקרבה מוזרה של דימויים הקלוקים מהעולם היהודי, יחד עם כאלה הקלוקים מעולמו של דיניסוס (אל היין הרומאי): הלולב, המנורה והשופר בליווי מסכות תאטרון. ככל הנראה קטקומבת מונטה-זורדה. המוזיאון הלאומי, רומא.

הכתובות היהודיות הקדומות ביותר ברומא העתיקה

26. הכתובות הבאות, שאבדו בינתיים, אחת ביוונית ואחת בלטינית, תועדו למרבה המזל בידי פיליפ דה וויג וקלוד מנסרירי בשלהי המאה השש-עשרה למרות שהקטקומבה היהודית הקדומה ביותר, מונטה-זורדה, לא נתגלתה אלא בשנת 1602: "פה נקבר זוסיםוס [ארכון] לחיים של בית-הכנסת האגריפסיאני. על משכבו ינוח בשלום. פה נקבר... הארכון [באל]... שנים". המונח 'ארכון לחיים' היה ככל הנראה תואר כבוד. בית-הכנסת האגריפסיאני מוקם אולי באזור הטרנסטיברנה ונקרא ככל הנראה על-שם מרקוס יוספניוס אגריפה. (בטרוריה) וטוריה פאלינה פ, שוכבת בבית עולמה, חיותה 86 שנים וששה חודשים, התיירה לפני 16 שנים ונקראה שרה, אם בתי-הכנסת של קמפוס (ובולמוניוס) וולומניוס. על משכבה תנוח בשלום." וטוריה פאלינה שהתיירה בגיל שבעים זכתה בכבוד של המעמד הנערץ של 'אם בית-הכנסת' בשתי קהילות - תפקיד, שכמו המקביל הגברי שלו 'אב בית-הכנסת' (מס' 44, 49, 50) הוענק לחברים המכובדים ביותר בקהילה, ואולי היו כרוכות בו חובות של צדקה.

אוטופרפים היסטוריים

27. מכרות חיות של פיליפ דה וויג הפלמי ואוטוניו בוסיי המלטזי, חוקרי ומתעדי הקטקומבות בסוף המאה השש-עשרה ותחילת המאה השבע-עשרה, כפי שניתן לראותם על נסגה מקורה בקשת (arcosolium) בקטקומבת פריסקילה הנוצרית.

ציורי הקטקומבות כפי שתועדו במאה השש-עשרה

28. תמשיח קיר בקטקומבת דומיטילה כפי שתועד בידי אלונסו שאקון והמאייר שלו, הינו תעודה יקרת מציאות המתארת בצבעי מים את הציורים, שניזוקו מאז ללא הכר. דמויותיהם של משה ושל מיכה ניצבות משני עבריה של מסגרת עגולה, שבתוכה מופיע דיוקנו של ישוע. בסהרון שמתחת לראות את אורפיאוס, שהיה האב-טיפוס של הרועה הטוב, כשהוא מטיל כסף על ציפורים ובעלי-חיים בניגונתו.

אותה סצנה אידילית במצבה הנוכחי

29. מצב תמשיח הקיר בימינו מראה את השינוי שעבר עליו לזמן המאה השש-עשרה, ואת הנזק המשמעותי שנגרם לו.

תגליות מדהימות

30. ביצירתו הענקית, "רומא התתי-קרקעית", תיעד בוסיו את תגלית בית הקברות היהודי במונטה-זורדה. בנייני החוקר השיטתי הראשון של הקטקומבות, היתה ההופעה של המלה היוונית "בית-כנסת" (synagogue), בנוסף על ההופעה החוזרת ונשנית של "המנורה בעלת שבעת הקנים" אמצעים לזיהוי המפתיע של המקום, כקטקומבה יהודית, כמוה לא נודעו עד ימיו.

מיקום הרבעים היהודיים ברומא של המאה השבע-עשרה

31. חלק מאיור של ג'אמבטיסטה פלדה מתוך "La Pianta di Roma del 1676" (עיר התיקון) מראה את הרבעים של לדי הטיבר, בהם ביקר בוסיו לעייתים מוזמנות. קהילות היהודים הגדולות עברו מגדתו הימנית של הנהר אל גדתו השמאלית. ביחוד באזור הסובב את כיכר ג'ודאה (=כיכר היהודים) - אזור שהפך מאוחר יותר לגטו - בעוד שאחרים התמקמו ליד פורטה נומנטנה.

כנסת בגדה השמאלית - כמספר בתי-הכנסת שתועדו בכתובות של רומא העתיקה. בתי-הכנסת הטרופיליטנים, כמו מקביליהם המאוחרים, וכן אלה של העבריים (המייצגים את המהגרים המוקדמים מארץ ישראל וכן האללים והסחיאנים) גזרו את שמותיהם ממקומות המוצא של חבריהם. שמותיהם של מסדרים קדומים אלה היו האגריפסיאנים, האוגוטיאנים, הלחאודיסיאנים, הכמפסיאנים

האלאנים, העבריים, הסחיאנים, הסיבורסיאנים, הטרופיליטנים, הורנחילאנים והולמנסיאנים. קהילות הכמפסיאנים הסיבורסיאנים ואולי אף הכלחאודיסיאנים, קבלו את שמותיהם מהרבעים האוגוטיאנים בהם הם היו ממוקמים. האזור הטרנסטיבריאני השופע היה, ככל הנראה, מקומם של בתי-הכנסת הקדומים ביותר של העבריים, האוגוטיאנים, האגריפסיאנים, הטרופיליטנים והורנחילאנים.

תצלומים של אוצר אבוד

ארבע סצנות מקטקומבת מונטה-זורדה הממוטטת כיום. מתוך: II, Nikolaus Muller, Cimitero digle antichi Ebrei posto sulla Via Portuense," *Dissertazione della Pontificia Accademia Romana d' Archeologia*, Tav. XI, XII

32. מנורה צבועה באדום מעל נדבך של קברי גומחה (loculi) - תזכורת לאיוריו של בוסיו.

33. שתי דוגמאות לקבריים: קבר פתוח ברצפה, וקבר גומחה (loculus) עם כתובת מצבה מצוירת על אבן גיר, שנמצאה בקרבת מקום.

34. שער הכניסה לחדרון (cubiculum) הרוס, שימש ככניסה לגלריה ממוטטת המנוקבת ככבה בקברי גומחה (loculi).

35. כתובת מצבה מצוירת בקרבת קבר גומחה (loculus) הרוס: "פה נקבר סימון. (בשלום) מנחתו."

שרידי גזוז

36. בשנת 1919 היתה גלריה הרוסה זו, לשרידי האחרון מהקטקומבה במונטה-זורדה. מאות שנים של כריה מתמשכת החלישו את יסודות האתר עד שלבסוף הוא נסחף במורד הגבעה.

קטקומבת מונטה-זורדה כיום

37. בית הקברות מוקם ליד ויה פורטואנסיס העתיקה (ויה פורטואנסה של היום) כשני קילומטרים מחוץ לפורטה פורטסה המודרנית.

מפת אגן הים התיכון

38. המפה מציינת את המקומות מהם הגיעו

היהודים לעיר רומא, ואת הישבים היהודים החשובים ברחבי האימפריה הרומאית.

תעודות אבן

הכתובות המובאות להלן נלקחו ממהקטגוריה היהודית במונטה-יוורה, או לחליפין – זהו מקורן המשותף. כתובות אלה המתוארכות, ככל הנראה, למאה השנייה עד המאה הרביעית הינן מאגר מידע המספר את סיפורם של יהודי רומא העתיקה, וכל זאת באמצעות השפה והשמות המעידים על התייחסותם למקורותיהם, לעינינו קהילתם, לאישיותם, למשלוח ידם ולחיי המשפחה והקהילה.

ההשפעה היוונית באוץ הקודש
39. "פה נקבר מקדונים העברי, מקיסריה שבפלסטרינה, בן אלכסנדר. זמרון צדיק לברכה. בשלום מנוחתו."

כתובת משני עבריה של מצבה
40. 'מיחזור' אבני מצבה היה נפוץ בעת ההיא. על צידה האחד של האבן ניתן לקרוא את הכתובת הבאה: 'יוניוס, הידוע גם כאקונה מספוריס'.

41. על צידה האחר של אבן המצבה כתוב: "פה נקברה אירנה, הבתולה (או הנערה)"

אב ובנים
42. "אליפיוס(ו) מטבריה ובניו, יוסטוס ואליפיו(ו)ס, עברים, קבורים כאן עם אביהם." המוזיאון הלאומי, רומא.

מהגר מאסיה הקטנה
43. פה נקברה אמיאס, יהודיה מלאודיקאה, אשר הייתה 85 שנים. שלום. Palazzo dei Conservatori

פטריארך נשוא פנים
44. "פה נקבר פנכריוס, אב בית הכנסת של אלאה, בגיל 110, אהוב בני עמו, מוקיר המצוות. חי היי רווחה. בשלום ינחו על משכבו."

נכבד בן שמונים
45. "פה נקבר סימכוס, גרוסיארך, טריפוליטני, בגיל שמונים. בשלום ינחו על משכבו." התואר גרוסיארך ניתן לבעל התפקיד החשוב של נשיא הגוף השולט

מועצת הזקנים) של הקהילה.
פקיד בכיר בקהילה
46. "פה נקבר פרוקולוס, ארכון בית הכנסת של הטריפוליטנים. לו ינחו בשלום (על משכבו)."

הפקידים הנבחרים מדי שנה, שנשאו את התואר ארכון, נשאו ככל הנראה בעול מטלת התפקידים החילוניים של בתי הכנסת. ייתכן והיו חברים בדרשות המבצעות של הקהילה או אפילו של מועצת העל של כלל הקהילות, באם היה קיים גוף שכזה.

כתובת מצבה דו לשונית נדירה בארמית וביוונית
47. "אסיוורה (אזיורה), בת ארכון העברים".

התואר המזוז
48. "פה נקבר גלסיו(ו)ס, אקס-ארכון של העברים. על משכבו ינחו בשלום." משמעות התואר אקס-ארכון היא, ארכון לשעבר.

שלוש אחיות
אבן המצבה עם הכתובת המציינת את שתי בנותיו של גדיאס נמצאה בפורטוס, הנמל הקדום של רומא האימפריאלית, בעוד שאבן המצבה המציינת את הבת השלישית (מס' 50), התגלתה ברומא.

49. "פה נקברו שתי בנותיו של אב העברים, גדיאס; שלום על קרה." "פה נקברה שרה עם בנה".

50. "פה נקברה סאלי, בתו של גדיאס, אב בית הכנסת של העבריים. בת 41 במותה. על משכבה תנוח בשלום." המוזיאון הלאומי, רומא.

בית-הכנסת העתיק באוסטיה אניטיקה
51. במהלך עבודות השיפוץ בכביש הראשי המוביל לנמל התעופה 'דה וינצי' בשנת 1961, נמצאו שרידים של בית כנסת מהמאה הרביעית, על גבי שרידים מבית כנסת בן המאה הראשונה. ממצא זה נתן תוקף להשערה בדבר קיומו של בית קברות יהודי ליד פורטוס.

עורך הדין
52. "פה נקבר קליוס, פרוסטטט של האגריפסיאניס. קליוס היה, ככל הנראה, הציג של האגריפסיאניס בפני החוק. המוזיאון הלאומי, רומא.

בית הכנסת האוונטיאני: שני הנכבדים
53. "פה נקבר אניוס, גרוסיארך של בית הכנסת

האוונטיאני. לו ינחו בשלום על משכבו." בית הכנסת הזה גור, ככל הנראה, את שמו משם השליט הרומאי, אשר כאבי דודו ויליוס קיסר, הראה יחס של חיבה ליהודים.

54. "פה נקברה (...)יה מרקלה, אם בית הכנסת האוונטיאני, זכרונה (...). על משכבה תנוח Palazzo dei Conservatori

כהונה שנה לפומפוניוס
55. "פה נקבר פומפוניוס, פעמיים ארכון בית הכנסת הלחלאורסיאני. בן 60 שנה. בשלום מנוחתו."

הארכון האהוב
56. "פה נקבר ניקודומוס, ארכון הסיבורסיאני, אהוב על הכל, בן שלושים שנה וארבעים ושנים ימים. חזק ואמץ אלאביס, הצעיר; אף-אחד אינו בן אלמותו." המוזיאון הלאומי, נאפולי.

מזכיר העדה
57. "דונטוס, לבלו (grammateus)הורנחליאניס". הלבלו (grammateus) או הסופר היה אחראי על עבודות המזכירות של העדה הרומאית. שם בית הכנסת מלמד על מוצאם הרומאי של מקימיו.

מנהיג הקהילה
58. רם המעלה: "פה נקבר פוליו(ו)ס, ראש בית הכנסת הורנחליאני, בן 53. על משכבו ינחו בשלום." בתוקף תפקידו היה נשיא העדה אחראי על הפולחנות והתפילות.

תקוות נעורים
59. "פה נקבר סיקולוס סבינוס, המלארכון המועד של הוולמנסיאניס, בן שנתיים ועשרה חודשים." התואר ('המלארכון המועד'), ניתן, ככל הנראה, לתינוק רך בימים, מתוך כבוד והערכה למשפחתו בעלת הייחוס.

ארכון הוולמנסיאניס לחיים שלמים
60. "פה נקבר פלביוס סבינוס, (ארכון) למשך חייו של בית הכנסת הוולמנסיאני. בשלום מנוחתם (!)".

זקני העדה ברומא
התואר 'זקן העדה' היה מקובל בקרב בני הקהילות הנוצריות והיהודיות כאחד. תפקידו העיקרי של זקן העדה הוגדר על-ידי השליח פאולוס כאשר נימק את עזיבתו את טיטוס בכרתים. "השארתיך בכרתים כדי שתסדר מה שיש עוד לסדר ותמנה זקנים בכל עיר" (אגרת פאולוס אל טיטוס, א'ה').

61. "קבר זקן העדה בזיל, בעל התואר של סבינה".
62. (מ)טרו(ר?)הרוס זקן העדה, (שוכב כאן?)."

שרה: זקנת העדה, או הקשישה
63. "פה נקברה שרה אאורה פרסביסט, משמעו של התואר פרסביסט הוא זקנה או קשישה. המלה היוונית פרסביסט היא שם תואר שמשמעו אשה קשישה, או תואר של בעלת תפקיד שמשמעו, זקנת העדה.

כהנת יהודיה?
64. "פה נקברה נאודטיה כהנת, [בת] 24 שנים. בשלום מנוחתה." היסטוריונים משערים כי נאודטיה השתייכה למשפחת כהנים (אשת כהן או בת כהן) אך תרגומו המילולי של המינוח היווני hierisa המיוחס לה בכתובת המצבה, הוא כהנת.

כהנים
התואר 'כהן', עובר בירושה בין צאצאי משפחתו של אחרון הכהן. תפקידם העיקרי של הכהנים ברומא היה לברך את 'ברכת הכהנים', אולם הכתובות הבאות מורות על-יכן, שבנוסף לתפקיד זה, היה עליהם למלא גם חובות אחרות. מקור חמשת הכתובות המתייחסות לכהנים והמצויות ברומא, הוא בקטגוריה במונטה-יוורה.

65. "פה נקברו יודס ויוסס, ארכונים ואחים כהנים." 66. "פה נקבר יודס הכהן."

גבר רב פעלים
67. "בית עולם. פה נקבר אאופסיכוס, פעמים ארכון, ארכון הכבוד פרונוטיסט. בשלום מנוחתו. (בן) 55 שנים." איש מכובד זה היה מאמין אדוק בחיי הנצח, וככל הנראה היה המפקח והמנהל הכלכלי של רכוש העדה ומכאן בא לו תארו – פרונוטיסט. המוזיאון הלאומי, רומא.

שבח הפטרון
68. "פליסיטס, גורת מזה שש שנים בשם פרגינה, הייתה 47 שנים. פטרונה, (למנוחה) נכונה".

כתובת מצבה מרגשת
69. מצבה הנישאת כתובת פגנית בצידה האח, ומתארת בצידה השני חברות בין צעירים על נסיבות סיומה הטריאגיות: "פה נקברו פרוטוטוס ואאודורפוס, ילדים שאהבו זה את זה. חיי

גזים וסל גזש בלחם הקודש ובין
75. המלה היוונית $\chi\sigma\sigma\acute{\alpha}$ שמשמעותה דג, היתה לנוצרים לראשי התיבות שתרנומן לעברית: "ישוע הצלב, בן האלוהים, המושלע". בצירוף קיר זה מלווה הדג בסמלים הנוצריים של סקס אכילת הלחם והיין הקדושים. סקטוקומבת קליסטו הקדוש.

"ביכורי" אברהם
76. יד ה' (שנמחקה מהצירוף זה מכבר) תומכת במאכלת אברהם בעשה שהוא עוקד את האיל; החליף לבנו, לצחק. צירוף קיר, חדרון (cubiculum), C, הקטוקומבה החדשה בויה לטינה.

"איל נאחז בסכך"
77. איל זהב וכסף זה, הינו ביטוי מוקדם לחאור המקראי לעולת האיל של אברהם. האיל, שנמצא בקברי אור במסופוטמיה, משמש דימוי לאון ולהתחדשות, כפי שהם באים לידי ביטוי בפולחן תמוז - אל הצמחיה במזרח הקרוב. תמוז נקשר לחילופי העונות ב"מוות ותחייה" שאיפיונהו. ככל הנראה, כן לקערת מנחות. המוזיאון הבריטי, לונדון.

כבש ונחשתן
78. בצירוף הקיר שלפנינו מתוארת כבש מעלה גירה בנוף שומם. פרשניות רבות אפשריות למשמעותה של הכבש: א) בעל-חיים שהעולה בקרבן בפולחנות יווניים או רומאיים כגון ה- *suovetaurilia* הרומאית (ב) "זבח פסח" כסמל לשחרור בני-ישראל. ג) בהקשר הנוצרי, "שה האל" מסמל את ישוע. חדרון (*cubiculum*), I, קטוקומבת וינה רנדניני.

כדי חוס
79. הפירות הקטוקומבה היהודית החצובה, השוכנת מתחת לווילה טורולונה, נערכו בשנים 1973-1974. כדים בגודלים שונים, שנמצאו שם, שימשו ככלי קיבול למים בהם טיהרו את גופות הנפטרים, או אולי כמיכלי מזון לאלה שהלכו לעולמם ולא להשארו להעלות את זכרם.

חצית ים סוף
80. משה מטה ידו על ים סוף ומולו רכב מצרים ופרשיו נפוצים לכל עבר. מעל הצירוף ניתן לראות כוכב סמלי. צירוף בגומחה סהרונית. חדרון (*cubiculum*), O, הקטוקומבה החדשה בויה לטינה.

טבילה
81. דיג סמלי מפקח על טקס הטבילה. צירוף קיר.

דרך הסגולות הפלאיות של המים, ניתן היה להזדקק מחדש, להושיע או לזכות בכפרה. בעולם העתיק האמינו כי בכוחם של מים טהורים לחזק ולהעניק תכונות של בריאות. מרכיב נותן חיים זה, יחד עם שמן מקודש ומשחות, היו היוונים בסקסי ההיסטוריות של הפרעונים, בטהרה של מלכי אגו הם התיכו ופולחנות הטהרה העתיקים, שנחגגו בטקסי הקבורה או בהטבלה. האיקונוגרפיה של הבית החדשה ייחסה למיטהטבילה לעשירים תכונות של הזנה, חידוש וטיהור הנשמות אותן ייצגו הדגים. הקלש הדתי לאמונה זו בא לידי ביטוי בכינוי שנתנו ישוע לשליחיו: "דייני אדם".

הכניסה לקטוקומבה בינייה רנדניני
71. הפתח השני משמאל, בחלק המרוחק של המבוא הוביל לבאר קטנה, שלצד כל ארבעת קירותיה ניבנו ספסלים, אשר שימשו, אולי לטיהור הנפט. הפתח השני הוביל לקטוקומבה עצמה, המחוברת אף היא לבאר. הקטוקומבה שימשה, ככל הנראה, לקבורות תת-קרקעיות של יהודי רומא במאות השלישית והרביעית. בעוד שבאדמות שמעליהן היו בני קברות פגניים.

הכניסה לקטוקומבת דומיטילה בויה ארדאטינה
72. מימין, חדר מקורה ובו שרידי ספסלים הצמודים לקירותיו; ספסלים ששימשו בעבר לסעודות הקבורה. משמאל, חדר ובו מקוה מים, ששימש לצרכים פולחניים. חדרים אלה נחצבו בתחילת המאה הרביעית בקירוב, כאשר הכניסה המהודרת לחדר הקבורה הפרטי בן המאה השנייה חוברה לרשת הקבורות המתפתחת במהירות. לפי צירוף צבעי המים של ג. מאריאני, 1865.

72א. חדר עם באר, ממנה שאבו מים ל-*refrigeria*.
חבריו הטובים ביותר של הנער
73. מונטה-וורודה, ועליו נער קוטף אשכול ענבים בשמאלו ומסב במשתה שמימי. הנער מלווה בשתי יונים האוחזות ענבים במקוריהן, ומלטף את כלב השעשועים שלו.

משתה קבורה
74. נאום הוללים הנערך ב-*agape* מלא חיים תחת סוכת ורדים. היוונים, ומאוחר יותר הרומאים ראו בוודדים סמל לחיי אלמוות ולתחייה. צירוף בגומחה סהרונית, קטוקומבת הקדושים מרצלינו ופיטרו.

קטוקומבות: ארכיון דימויים סקסים ופולחנות

המסורת קבעה את מתכונתם של מנהגי הקבורה בעולם הרומאי. הגשת המנחות והארוחות שנערכו לצד הקבר בזמן הקבורה ובהודמוניות אחרות (*refrigeria*) היו פולחנות חשובים בעולם הפגני. כדי חרס שנמצאו בקבורות רבות ברחבי אגו הם התיכו מרמזים כי מקורו של מנהג זה בזמנים הקדומים, של התרבויות הקדם-רומאית, היוונית והמזרח תיכונית. מסורות אלה שימשו להנצחת זיכרון הנפטר ולהחייאת נשמתו לאחר מותו. המוות סימל בעיני הנוצרים את הכניסה לחיי הנצח של העולם הבא, ומסיבה זו היו תמונות ה-*refrigeria* המנחות, לסמלי המשתאות הנערכים בעולם הבא למושרים שהגיעו בשעריו. אזכרה לפטרוס ומאילוס נערכה אף היא ב-*refrigeria* של קטוקומבת סבסטיאנו הקדוש. *(tricia)* של קטוקומבת סבסטיאנו הקדוש, עוד בזמנים קדומים השתמשו עובדי אלילים, יהודים ונוצרים, בין, דגים ולחם כמנחות פולחניות. מאכלים אלה הוגשו גם בחגיגות האהבה (*agape*) בנחשו לפי האמונה, גם נשמות המתים, בארוחת ערב השבת (*cena pura*), בסדר הפסח ובטקס הגשת לחם הקודש. טקס הגשת לחם הקודש התקיים לראשונה בעת "הסעודה האחרונה", שמקורה בסדר פסח (בשורה על-פי יוחנן י"ז-י"ג) בו נחגגת יציאת מצרים (שמות י"ג-י"ח). עוד מימי קדם היו משתאות משותפים, הכללים חלוקת לחם, לאמצעי לביסוס הקשר בין משתתפיהם לישויות האלהיות. קיום מצוות הפולחן היה קשור גם בנחלים כגון דם, יין ומים. דם הקורבן, דם שנשפך בקרב על קבר או תחליפו - היין האדום, הפיחו רוח חיים בנשמת המת. בטקס אכילת לחם הקודש סימל היין את דמו של ישוע, והלחם - את בשרו. כמו פולחנות אלי הרועים והצמחיה במזרח הקרוב כך גם בטקס זה, הוענקו מנחות אלה כדי לזכות בישועה. טקס חלוקת לחם הקודש שואב מקורותיו מהפולחן השמי העתיק של "ביכורי פרי האדמה".

פרוטוטוס שלוש שנים וארבעה חודשים וחיי אאוטרופוס שלוש שנים ושבעה חודשים. בשלום מנוחתם. באותו היום מתו השניים".
קניה פיוטית ל"ילד המתוק מכל"
70. "יוסטוס ילד, הלוואי ואני, שגידלתך, הייתי תחתך בארון המתים המוחה. עתה אלוהי, (ת) ממשפט צדק ליוסטוס, ילד שאין שני לו, שינח בשלום. פה אני שוכב, יוסטוס, בן ארבע שנים ושמונה חודשים, נעמתי לאבי החורג. תאוידיוס, אב חורג לילדו המתוק מכל".

היונים; סמלי העונות
96. יונה וענף ורדים. ייתכן וארבעת היונים המצוירות על הקשתות המצולבות (pendantive) מסמלות את ארבע העונות. חדרון (cubiculum) I, קטקומבת וינה רנדניני.

מחזורי הלידה והמוות

"לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים. עת ללדת ועת למות עת לטעת ועת לעקוד נטוע" (קהלת ג':א'-ב'). עממי הזמן העתיק היו מודעים לתופעות הטבע של לידה, בגרות, זקנה ומוות והמקבילה האנושית במחזורי החיים שלהם.

מסיק זיתים
97. חוף כפי שהוא מתואר בציור תקרה בקטקומבת פרסטטו.

מבשרי האביב
98. פרט מתוך ציור תקרה בקטקומבת פרסטטו המתאר ציפור המאכילה את גוזליה המצויצים בשמחה.

99. אפרוח פורש כנפיים. ציור קיר. חדרון (cubiculum) II, קטקומבת וינה רנדניני.

מלאכי ארבעת העונות
100. ארבעת העונות בהתגלמותן האנושית: ארבעה כרובים או קופידונים מכונפים, מלווים בסממניהם (אטריבוטים) - מטות רועים, מראה אורגים. אחת מתוך ארבע קשתות מצולבות (pendantive) מצוירות. חדרון (cubiculum) II, קטקומבת וינה רנדניני.

פני הקיץ
101. זר ורדים ושיבולי חיטה מעטרים ראש. ציור תקרה. קטקומבת פריסצ'ילה.

קציר
102. קציר חיטים כדמיו לקיץ. ציור תקרה. קטקומבת פריסצ'ילה.

רוח הקודש
88. יונה המגלמת את רוח ה', מרחפת מעל סנינה טבילה. ציור קיר. קטקומבת קליסטו הקדוש.

מעוף היונה
89. פרט מתוך סנינה הענקת מנחות, שעל חלקו החיצון של ארון הקבורה של ג'חוטני-נחתי, אל-ברשה, מצרים. ארז מצוי, השושלת ה-XII. בהגות המצרית גילם בעל-כנף בעל ראש אדם את הנפש. מוזיאון האמוניות היפות, בוסטון.

"פה נקבר יודאס, בן שבעה חודשים"
90. ייתכן והיונים שעל מצבת השיש ממוטוריהוורדה מאזכרות את התינוק התמים והטהור שנפטר.

אסטר
91. השם אסטר הוא הנוסח היווני לשם אסטר המקראי. ביונית משמעו "כוכב". מתחת לשם חקוקה מנורה בעלת שבעה קנים, אשר יכולה היתה להאיר את דרכה של הנפטרת אל גן העדן: משכן היונים. אבן מצבה מקטקומבת מוטהוורדה.

החיפוש אחר הקיום הרוחני
92. שתי יונים נוחות על דלתות פתוחות של ארון קודש. חקיקה על שבר ספל זהב שעליו חקוק שריד מאגדת "הנפש המתוקה" מקורו של המוצג אולי מאוסטיה. ספריית הותיקן.

יונים בגן-עדן של ורדים
93. על ציור תקרה מחדרון (cubiculum) I בקטקומבת וינה רנדניני המתאר את פרגודי גן העדן נפתחים ומגלים לעיני המתבונן שניים מסמלי התקוה: הורד והיונה.

יונים נחות על זרי ורדים
94. ציור מסגרת לנסנה מקורה בקשת (arcosolium). חדרון (cubiculum) II, קטקומבת וינה רנדניני.

הקדשה של בעל מסור
95. שתי היונים מצביעות על נאמנות חיי הנישואין, שכן הן מהוות תזכורת לפסוק מתוך שיר השירים ו':ט': "אחת היא יונתי תמתני...". כתובת שיש מקטקומבת פריסצ'ילה: "סטניוס מרקוריוס [בנה אבן] זו לעצמו ולאשתו האהובה והראויה קסוריה, (ינורו) בשלום".

היוניות והרומאיות. הן היו קשורות בחיית הארץ ובפירות האדמה: תששים, יונים, דגים, חיטה, דימונים ופרחים, אשר יכלו לסמל בפני עצמם את כוח האלוהיות להעניק חיי שפע בעולם הזה ובגא. בזמן יציאת מצרים האכיל ה' את בני ישראל הרעבים במן "...למען הודיעך כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם, כי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם". (דברים ח':ג').

בעלי-החיים בקטקומבות

נוסף על המשמעות הסמלית שהעניקו כותבי דברי ימי עולם הקדומים, לעולם הצמחים, הם גם ייחסו תכונות ודרכי התנהגות לציפורים ובעלי-חיים. בעל-כנף ובעל-חיים מסוימים היו לסמלים של מעלות ומגרעות שונות. סממניהם הידועים לכל שימשו באמנות וכן כתמצית לרעיונות מופשטים. משום כך יכלו ציורי הקטקומבות לבטא מספר רעיונות דתיים מורכבים; והמאמץ שפל הרוח, למרות היותו נבער מדעת ואנאלפבית, יכול היה להזכר, בהתבוננו בהם, בלקחי כתבי הקודש: באל הרוח והחנן, במחויבותו של האדם בפני האל, בחטא, בכפרה ובתקוה האנושית לחיי נצח במחיצת הצדיקים.

היונה

היונה סימלה בעיני עובדי האלילים את אפרודיטה - אלת היופי והאהבה. בתנ"ך סימלה היונה שלח נח מהתיבה את הברית שכתת ה' עם כלל המין האנושי. בברית החדשה, דימה יוחנן המטביל את היונה לרוח הקודש המאצילה מרוחה על יסוע בעת הטבלתו.

ברית ה' עם הארץ
86. נח בתנוחת תפילה רומאית יוצא מהתיבה - סרקופג, כדי לקבל את פני היונה הנושאת עלה זית בפיה. קטקומבת הקדושים מרצ'לינו ופיטרו.

יונה עם עלה זית
87. ציור קמרון מקטקומבת פריסצ'ילה.

קטקומבת קליסטו הקדוש.

דייגי אדם
82. תבליט שיש מהמאה הרביעית הלקוח, ככל הנראה, ממכסה סרקופג. התבליט מתאר את ישוע נואם בפני לוקאס, מרקוס ויוחנן בעודם חותרים במימי הכנרת. מוזיאוני הותיקן, מוזיאון פינריסטיאנו.

הדג ומשמעותו המשיחית
83. ארבעה דגים מקיפים עמוד נמוך, שעליו מונח, ככל הנראה, דג מת. ייתכן והדג המת מייצג את הלויתן - מזונו של הצדיקים בימות המשיח. לעמודים היתה משמעות פולחנית עוד בתקופה הברונזה. ציור תקרה. חדרון (cubiculum) II, קטקומבת וינה רנדניני.

מים שקטים
84. ברוזים מתוארים באופן אימפוזיוני משיגי עבריו של עצם דמוי גזע בתוך בצה בעלת מתאר חצי עוגל. התמונה מוקפת בענפי ורדים מעודנים. בינם לבין עיטור המסגרת העשוי מדגים, ניתן לאות סלים גרושים. חדרון (cubiculum) II, קטקומבת וינה רנדניני.

85. ברוזים בסביבת חיים דומה לזו שבפרט 84. ציור קיר מקטקומבת הקדושים מרצ'לינו ופיטרו.

מן שמים
"ויצו שחקים ממעל, ודלתי שמים פתח. וימטר עליהם מן האכל, ודגן שמים נתן למו. לחם אבירים אכל איש, צידה שלח להם לשבע" (תהילים ע"ח: 25-23).

עוד מקדמת דגא הקפיד האדם לספק לעצמו אמצעי קיום פיזיים ורוחניים כאחד. כדי להבטיח את פרייתתה המתמשכת של אמה אדמוה עתרו האנשים לאלים, והעניקו להם מנחות.

עמי המזרח הקרוב, הפרישו לאלים מפרי האדמה, בטקסי השנה החדשה, בתקוה שיעניקו להם עונה נוספת של פריון. בני ישראל העניקו לה' את מנחות ביכורי שבעת המינים: חיטה, שעורה, גפן, תאנה, רימון, זית-שמן ודבש, כאות הוקרה על "ארץ זבת חלב ודבש", במשך התקופה שבין שבועות (חג מתן תורה) לסוכות (חג האסיף).

כבר באלף השישי לפנה"ס האנישו בני-האדם את נדיבותו של הטבע, והעניקו לו דמות של אלות פרויון עבות ירכיים שהוצבו באסמי חיטה. אלילות אלה התפתחו לאלות חושניות בתרבויות המסופוטמית, המצרית, המינואית, הכנענית, המסופוטמית, המצרית, המינואית, הכנענית,

אמצעי תעבורה ימיים

הקדמונים האמינו כי האניות יוצרי הים (דולפינים, סוסוני ים וגריפוני ים) נשאו את הנפטרים מעבר לים המסוכנים, אל שדות גיהנום היווני. הדולפין, שהיה מבני פמליית הקבועים של פוסידון, ושקשר לעיתים קרובות לנוס בהתגלמותה הימית בהולדתה מקף הים, היה לסמל הישועה המועדף. באמנות האייקונוגרפית הנוצרית הקדומה היה סיפור יונה ו"הדג הגדול" למשל המקובל ביותר מהתנ"ך לאולה ולפרות.

דולפין מרפף בים של שוהם

122. החל מתקופת הברונזה התיכונה (האלף השני לפנה"ס) תואר הדולפין הדיז והנבון, בצירים. שיבוץ יווני דמוי חיפושית עשוי שפה מנומרת עם פסי שוהם. המחצית השנייה של המאה החמישית לפנה"ס. המוזיאון לאמנויות היפות, בוסטון.

אוגוסטוס כנפטון

123. אוגוסטוס כנפטון, נוהג במרכבה הרתומה לסוסוני ים. הוא משך את סערת הימים באמצעות קלשון שלוש השיניים שלו בזמן שטריטון עולה מן הים. דולפין שוחה מאחוריו. ייתכן ונצחונו של אוגוסטוס בקרב אקטיום בשנת 31 לפנה"ס היה המשל המיוצג בשיבוץ אבן הסרדית הלנבנה הזו, שמקורה בטוניס. מוזיאון האמנויות היפות, בוסטון.

דולפין כרוך סביב לקלשון שלוש השיניים

124. הדולפין שזנבו כרוך את קלשון שלוש השיניים, הוא דמות יוונית-רומאית חזרת ונשנית בקטקומבות יהודיות, נוצריות ופגניות. קלשון שלוש השיניים ייצג בתדירות גבוהה את כוחות הטבע. ציור תקרה. החדרון (cubiculum) המעוטרת מקטקומבות וילה טורוליינה.

שני סמליו של הים

125. דימויי הנוצריים של קלשון שלוש השיניים היו העוגן והצלב; הדולפין היה מטפחה לשיוע, הנושא את הנשמות לגן העדן. ציור קיר. קטקומבת סבסטיאנו הקדוש.

התפתחות דימוי העוגן

126. שבר מכתבת מצבה מקטקומבת דומיטילה המתאר דגים הנשואים בפייהם עוגן דמוי צלב.

והרומאי על-ידי דיוניסוס, אל הקשור לתחית המתים ולחיי הנצח. עוד מימיו של הומרוס נמסר יין על שרדי גופותיהם של גיבורים ומלכים, והענבים היו לחלק מפולחן הקבורה. כמקום גידול הגפנים, סימל הכרם בעיני היהודים את "בית-ישראל" ובעיני הנוצרים את הכנסייה.

כרוב בעבודה

116. כרוב בוצר ענבים. מכסה סרקופג מקטקומבות וילה טורוליינה.

פסיפס עם סצינת בניין

117. יונים וצעיזים דמויי קופידון בתוך סוכה שמיימית של קונקות נפן בתוך סירא במחוליאום קונסטנצה הקדושה.

טעימות פרי העמל

118. דיוניסוס יושב בכרמו בין סטריים מכרכים, ולוגם מנקטר האלים מתוך ספל הקנטרוס שלו. אמפורה אטית בסגנון שחור-הדמויות. 450 לפנה"ס בקירוב, מוזיאון האמנויות היפות, בוסטון.

גבעי מאנטיכיה

119. בסביבה דומה, מגלם ישוע את דמות המורה הפילוסוף, כשהוא יושב, ככל הנראה בראש השליחים, המקבלים ממנו שיעור תחת הגפן. גבעי כסף מוזהב של יין קודש מהמחצית הראשונה של המאה השישית. המוזיאון המטרופוליטני לאמנות, ניו-יורק.

"יוליאנוס העברי"

120. ארבעת עלי הגפן המעטרים את הכתובת מלמדים אולי על השאיפה לה"י ברכה בעולם הבא. קטקומבת מונטה-ז'ורדה.

דיוניסוס המלווה בציורי ים המכרכים

סביבו, הוצה את הים
121. סצינה זו מציגה את דיוניסוס הופך שודדי ים לדולפינים. היא משלבת שני סמלי ישועה חשובים: הגפן והדולפין. פנים ספל שתייה יווני (קליקס) מולצ'י (אטרוריה). הרבע השלישי של המאה השישית לפנה"ס. אוסף העתיקות הלאומי, מינכן.

האדמה. הסצינה נקשרה למיתוס של אלת הפריין, פרספונה. ציור גומחה סהרונית. חדרון (cubiculum), E, הקטקומבה החדשה בוויה לטינה.

רימון

111. הפרי מתואר בקוים בציור תקרה בחדרון (cubiculum) המעוטרת מקטקומבות בוויה טורוליינה.

צלב ברצפת פסיפס

112. מתחת למטיב הצלב המוקף בעיגול ניתן לראות שני דגים המתוארים באופן גאומטרי ומשני עבריהם רימונים מסוגנים (כל הנשואים האלה מסמלים את פוריות הטבע). שלושה סימני V במרכז מסמלים את גולגתא. כנסייה מהמאה החמישית. שבי ציון, ישראל.

הנצח: ערובת הטבע

113. פסיין זכר מולך בגאון בין רימונים ליד גזע עץ. כמו השל, היתה ציפור זו "מן" – מתנת האל לבני-ישראל הרעבים, לאחד יציאת מצרים. ציור קיר. חדרון (cubiculum), I, קטקומבת וינה רדניני.

פירות ג'העין

114. תוכי אקוטי מבטי בשלו הנקר באשכול ענבים, המסמל, לעיתים מזומנות, את נפש האדם. פירות השפע, כרימונים וענבים גרשים כלי זכוכית רומאי בציור הגומחה המקורה בקשת (arcosolium). תאורים כאלה (ראה לעיל מס' 93) הושפעו מפסיפסים הלניסטיים. המאוזוליאום של מ. קלאודיוס הרמס הנמצא במרכז קטקומבת סבסטיאנו הקדוש.

רימון מוזהב

115. רימונים הוצגו בהקשרים קבורתיים כבר בקברים המלכותיים של אור, המתוארכים לאלף השלישי לפנה"ס. תליין רימון משויך בזת מקבר מינני בקפריסין המתוארך למאה הארבע-עשרה לפנה"ס. המוזיאון הבריטי, לונדון.

הגפן

הצמח הנפוץ ביותר באמנות והמוזכר בתכיפות הגבוהה ביותר בכתובים, הובא לעולם היווני

סצינות הגורן

התנגלות מוקפת בוורדים

103. התנגלות, סמל הפריין, מהלכת מעדנות בינות לוורדים – סמל הפוריות הנשית. חדרון (cubiculum), I, קטקומבת וינה רדניני.

בן זוג אמיץ ואמיץ

104. שכוי ניגש לבסיס עמוד המוקף בורדים ורצועות. בת זוגו של השכוי רחוקה ממנו כמטווחי סגה מקורה בקשת (arcosolium). הקדמונים ראו באיחוד התנגול ובת זוגו סמל ליציאת החיים החדשים, וזאת תודות לכוח הפריין של התנגול. חדרון (cubiculum), I, קטקומבת וינה רדניני.

הרועה הטוב עם חיות בית והתנגלות

105. ציור תקרה. קטקומבת פריסצ'ילה.

ההכחשה של פטרוס

106. קריאת השכוי – סמל לבגידת פטרוס בישוע – יכולה היתה להיות גם סמל להפצת יום חדש. ציור גומחה סהרונית. קטקומבת קומדיליה.

כרובים בעבודה

107. "כ"י מה שהאדם זרע את זאת גם יקצור" (אל הגלטים, 1:3). כרובים מעבדים את האדמה. הם מוקפים במסגרת של וורדים ושיבולי חיטה. ציור תקרה. חדר N, הקטקומבה החדשה בוויה לטינה.

שתי אלוהויות נשיות שופעות

108. פורטונה (טיבה) היתה ההאנשה היוונית-רומאית לעשרו ולנדיבותו של הטבע. היא אוזרת בשמאלה קרן שפע, ושופכת נסך בימינה. ציור תקרה. חדרון (cubiculum), II, קטקומבת וינה רדניני.

109. האנשה אחרת לשפעת הטבע היא דמטר, אלת האדמה (שנקראה ברומא סרס), המוצגת כאן כמטרוניטה רומאית הודרה. בימינה היא בחקת גורגים מאלומת שיבולים, ובשמאלה מניפה אל-על את לפיד החיים הבער. ציור קיר. חדרון (cubiculum), O, הקטקומבה החדשה בוויה לטינה.

"מות קליאופטרה"

110. אלת אדמה חושנית מסבה בשדה וורדים שופע, ומאמצת לחיקה נחש – סמל לפוריות

טוס על כדור
 142. הציפור המפלאה הישבת על כדור המסמל את האימפריה הרומאית, והרקע שסיבבה, הושחזו במהלך המאה העשרים על-ידי כתובות קיר של מבקרים. ציור קיר. חדרון (cubiculum), I, קטקומבת וינה רנדניני.

הטוס
 143. ציור תקרה של טוס. חדרון (cubiculum), I, קטקומבת וינה רנדניני.

טוס מוקף בורדים
 144. ציור קיר. חדרון (cubiculum), I, קטקומבת וינה רנדניני.

שפעת נוצותיו של הטוס
 145. טוס הדור מתרחק מעץ קטן מידות. ציור תקרה, קטקומבת פריציפליה.

הזכירה בגן-עדן

שמו הלועזי של גן-העדן – Paradise – גזור מהמלה היוונית *παράδεισος*, אותה אימץ קסנופון מן הפרסית, בתיאור הגנים המפוארים של מלכי פרס. הדמיו הקלאסי של גן שופע, מלא בצמחיה ובעלי-חיים, שימש באמנות הקטקומבת הנוצריות והיהודיות לתיאור גן-העדן.

עולם החי והצומח בגן-העדן
 146. רצפת פסיפס זו מציגה מיקרוקוסמוס של עולם החי והצומח בגן-העדן. בית-כנסת מן המאה השישית בחמאם-ליף, טוניסיה. ציור צבעוני מתוך: *Revue archéologique*, Ser. III, Vol. VII/VIII (1884), plates III

שלושה ממראות גן-העדן
 147. המנצח מוקף בעלי-חיים/צמחיית גן-העדן. ציור תקרה. חדרון (cubiculum), I, קטקומבת וינה רנדניני.

148. אוכלוסי גן-העדן מקיפים את הרועה הטוב. ציור תקרה. קטקומבת פריציפליה.

149. הסגנון האימפריסיוניסטי ניכר בציור תקרה זה, המתאר אלוהות מעתירה וטבע שופע. חדרון (cubiculum), II, קטקומבת וינה רנדניני.

מרצילינו אפיפיורי, בנה סוורוס הכומר אסיר התודה הזה, לעצמו ול(משפחתו) מעון שליו ורוגע, שבו יישמרו לאורך זמן ובשנת שלום, חלקי גופם לבורא ולשופט. הבתולה סוורה, עונג לחוריה ולמשפחתה, מסרה נשמתה בשמונה לחדש קלנדס (העשרים וארבעה בינואר): בלידתה העניק לה האל חכמה ותבונה. גופתה הקבורה כאן נחה בשלום עד שתקום שנית, והאל שנטל ממנה את נשמת אפה הקדושה, את צניעותה הטהורה ואת נשמתה הזכה, ישיב לה את תהילת רוחה. היא הייתה תשע שנים, אחד-עשר חודשים וחמישה-עשר ימים; כך עזבה את החיים האלה". קטקומבת קליסטו הקדוש.

"קוס תקום לחיי הנצח"
 140. כתובת פיוטית לטינית זו לקוחה מהקטקומבה במונטה-זורדה: "פה קבורה רגינה ומעליה בית קבר נאה, שבנה בעלה כאות לסמל לאהבתו אותה. לאחר שבילתה עימו פעמיים עשור, שנה אחת, ארבעה חודשים ועוד שמונה ימים. היה תחיה שוב, תשוב אל האור, שכן יכולה היא לקוות כי תקום לחיי עולם המובטחים, כמובטח לצדיקים ולראויים, משום שראויה היא לנחלה באדמה המקודשת. יראתך תקותך, תומתך, אהבתך למשפחתך, שמירתך את המצוות, מסירותך לנשואיך, תהילתם יקרה בעיניי. על מעשיך אלה מבטחך בעתידך. באות מחפש בעלך הדואג את נחמתך".

הטוס ככלי תעבורה שמימי

הטוס הופיע באמנות הרומאית בסצינות העליה לשמים, כשהוא נושא את נשות ארמון הקיסרות לשמים. בעיני הנוצרים סימל בעל-כנף יפחפה זה את חיי האלמות. נוצות הזנב הפרושות לראויה, המעטרות בעיניים רבות, היו דימויים לוכבי השמים.

חיי העולם הבא של בת הקיסר
 141. אחד מצדדיה של מטבע זהב, שהוטבעה בימי שלטונו של דומיטיאנוס, בשנת 90, מתארת את הטוס ומסביבו הכתובת DIVI TITI FILIA (בתו של טיטוס האלוהי). המוזיאון הביטי, לונדון.

פוסוס מגביה עוף
 132. בציור קיר מחדרון (cubiculum), I בקטקומבת וינה רנדניני מרמז הטוס המכונף על עליית הנשמות לשמים, ועל הזכייה בחיי העולם הבא.

פוסוס בנוף שמימי
 133. פוסוס, מוקף כמיטב המסורת בודות (רוחות), זדי קבורה ועלי גפן, והולך בגאון על מרבד פרחים עליהם נמנה גם הלטוס: הסמל המצוי להתחדשות הנצחית. כד יין (oinochoe) מאפוליה. מוזיאון האמנויות היפות, בוסטון.

שובו של האור
 134. אפילו המנוג בליה, חוזר לדלוס במרכבה הרתומה לטוסים מכונפים. אחותו, ארתמיס, מנופפת לו לשלום. קרטור עשוי טרה-קוטיה, 640 לפנה"ס בקירוב, ככל הנראה ממלום. המוזיאון הלאומי, אתונה.

פסיפס המתאר את ישוע בהתלמחותו כהליוס אל השמש
 135. ישוע עולה לטוסת וורדים שמימית במרכבה הרתומה לארבעה טוסים לבנים העומדים על רגליהם האחוריות. פסיפס זה מעטר את התקרה של מאוזוליאום M בבית הקברות המשותף של הנוצרים ועובדי האלים בותיקן.

עלייתו של אליהו השמימה
 136. אלישע מכין את עצמו לקבלת האודות המושלכת מידיו של אליהו, הנוהג במרכבה רתומה לארבעה טוסים המרקיעים לשחקים. ציור גומחה סהרונית. חדרון (cubiculum), B, הקטקומבה החדשה ביה לטינה.

טיפתו של גנימדם והבאתו לאולימפוס
 137. זאוס, המתואר כמלך הדור, נושא את גנימדם האוחז מתנת אהבה: תרנגול. טרה-קוטיה, 470-475 לפנה"ס בקירוב, מוזיאון אולימפייה.

העליה לשמים
 138. נושא זאוס וגנימדם בציור קשתות מצולבות. קטקומבת סבסטיאנו הקדוש.

פרט מתוך העליה לשמים
 138. נשר מרים לשמים את הנפטר.

"זיקח האל את נשמתה הזכה"
 139. כתובת מצבה בשפה הלטינית: "במצוות

תזכורת לסמל החיים המצוי – ה'ענף'.
דולפינן נושא צלב
 127. תבליט אבן גיר מהמאה הרביעית או החמישית מבית הקברות הקופטי ארמנט, מצרים. מוזיאון הלובר, צרפת.

משחקים ימיים
 128. סוס הים שחציו סוס וחציו ציור ימי, משתעשע עם נושאי הנשמות הימיים – הדולפינים. ציור תקרה בחדרון (cubiculum), II, קטקומבת וינה רנדניני.

יונה והדג
 129. יונה מושלך מספינת המפרשים למפלצת הים קצרת הרוח. ציור תקרה. קטקומבת קדושים מרצילינו ופייטרו.

הספינה ממתנה
 130. חריטה של ספינת משוטים מקטקומבת וילה טרוולניה.

נמל מבטחים
 131. ספינתה של פירמה ויקטוריה בת השישים וחמש קרבה נראה למעגן הישועה ומונחת על-ידי משואת המגדלו המתנשא לובה של ארבע קומות. כתובת מצבה מבית הקברות שליו אלכסנדר הקדוש (קטקומבת ג'ירדני). מוזיאוני הותיקן, מוזיאון פיו קריסטיאנו.

אמצעי תעבורה שמימיים

מקדמת דאג שימשו מרכבות התרומות לטוסים או יצירי דמיון, כגון פגסוס או הגריפון (שחציו נשר וחציו אריה), כנושאי נשמות הנוסעים האלוהיים או ההרואיים לשמים. הנשר היה גם סמל לאל היווני זאוס, ותואר כשהוא חוסף את גנימדם, שייצג את הנפש באמנות הקברים של הזמן ההוא. סוג אחר של הטיפה מתוארת במצבת הקבורה של הנערה הנוצרית סוורה בתיאור סיפור הטיפחה של "הנפש הזכה" של הבתולה; כמו-כן מתוארת רגינה כשהיא עולה ל"בית-העולם".

מיוחד, הסיטרא של קונסטנצה הקדושה, המחצית הראשונה של המאה הרביעית בקירוב.

הולדת תינוק

169. מילדת מסייעת בלידת תינוק. תבליט טרה-קוטה מקבר באיסולה סקרה, בית הקברות העתיק במל האימפריאלי של רומא. אוסטיה, המוזיאון האוסטיאני.

רופא בחדר עבודתו

170. כלי עבודה ומגילות הקשורים למשלחיה של רופא יווני, שעבד בפורטוס שליד אוסטיה, מתוארים כנחים על מדפי תא חקוקים על חזית סרקופג, המוזיאון המטרופוליטני לאמנות, ניו-יורק.

סמלים קוסמיים

הסיפרה שבע היתה מיסטיית בעיני הקדמונים. המנורה, שהיתה חפץ קדוש כבר בימי של משה, היתה בת שבעה קנים, ממש כמו עץ החיים שהתאפיין בשבעה ענפים. ציורי המנורה, ארון-התורה ואולי גם המקדש, היו נפוצים בתמישיו קיר ובחפצי האמנות בקטקומבות. כיוון שמנורת שבעת הקנים מייצגת את הישועה גם בעיניהם של הנוצרים הקדומים, ניתן למצוא, מדי פעם, את תיאוריה בציירות נוצריות.

גם הצלב זכה לייצוג בקטקומבות. הוא סימל את ארבע כנפות הארץ, מהן הגיעו הגשמים והרוחות מעניקי החיים, ונחשב לקמיע בעיני עמי רבים. צלב הקרס היה סמל מקובל בקרב בני הדתות המזרחיות וניתן למצוא בקברים יהודיים, נוצריים ופגניים. הצלב שצורתו כצורת האות היוונית טאו, תואר בסצירות ישועה מקראיות. סמל ה'ענף' המצרי המשיך לשמש כסמל החיים, גם באמנות הקופטית. במאה הרביעית היו העוגן דמוי הצלב, קלשון שלוש השיניים, הצלב היווני, הצלב הרומאי והכריסטוגומה, לסמלים נוצריים מובהקים. הצלב היה משל לניצני האביב המלבבים המסמלים את האל אשר מת וקם לתחייה.

עץ החיים היה, אפיכך, המקור הרעיוני לשני הסמלים הקוסמיים: המנורה והצלב. הם סימלו את נוכחותו של האל הפודה המעניק לברואי חיי נצח.

הארה קוסמית: הפוטו והספר

171. שבר של כתובת: "סלוטיה". קטקומבת מונטה-זוורדה.

ישוע מרביץ תורה בשליחיו – פטרוס ופאולוס

161. ישוע יושב על כס מלכות הניצב בין שני שליחיו. כל השלושה מחזיקים במגילות. ציור קיר, גומחה סהרנית, אולם I, הקטקומבה החדשה ביה לטינה.

ישוע המורה על כס המלכות, בין תלמידיו

162. ציור קיר. גומחה סהרנית. קטקומבת דומיטילה.

אותו הנושא בעיניו של אמן בן המאה השש-עשרה

163. ציורו של שאקון משקף את פרשנותו האישית לציור, שכן ניתן להבחין בסמלים נוצריים מובהקים אותם הוסיף לציור הקיר המקורי מקטקומבת דומיטילה: הרועה הטוב והמתפלל.

רופא – קדוש

164. לוקאס הקדוש. על שמאלו תלוי לו תיק לציוד רפואי, ובימינו הוא מחזיק מגילה. תמשיח קיר על עמוד בבזיליקת הקדושים פליציה ואדאוטו, קטקומבת קומידיילה, המאה השש-עשרה.

שיעור באנומיה

165. האזור הקדום ביותר לשיעור אנטומיה. הוא מתאר רופא מלמד המוקף בתלמידיו. ייתכן והסצנה מתארת את המנוח העוסק במשלח-ידו, או לחלפין – זוהי סצנה סמלית. ציור קיר, גומחה סהרנית, אולם I, הקטקומבה החדשה ביה לטינה.

שבעת חמיי זיון

166. על רקע מבנים אתונאיים מתוארים שישה מלומדים מתבוננים במלומד שביעי המורה בידו לעבר כדור המונח על שרפרף. פסיפס, וילה אלבני, רומא.

מורשת המנחה

167. אבן מצבה ללא כתובת ועליה חרותות המתארות ציור רפואי המעיד על משלח-ידו של הנפטר. קטקומבת פריסטטו, מוזיאון הותיקו, מוזיאון פיו קריסטיאנו.

קרייזה נשית ברומא העתיקה

168. "מריצ'אנה...בשלוש". כלי עבודתה של מריצ'אנה מעידים על משלח-ידה: מילדת

קורא בשדות המרעה

155. ישוע המורה עם עדו. ציור קיר, חדר קבורה פרטי(hypogeeum) פגני-נוצרי, אורליי.

מגילות, קדושים ומלומדים

חשיבותן של המצוות והחוקים לגבי היהודים וראשוני הנוצרים, משתקפת שוב ושוב באמנות הקטקומבות וכתובות המצבה שבהן. מגילות ייצגו את החוקים בעיני הנוצרים והיהודים, וסימלו בעיני עובדי האלילים בעולם היווני-רומאי את חכמת הפילוסופים והמלומדים. יהודים שומרי מצוות, החיים לאורה של תורה, נוצרים הנאמנים לישוע היו שותפים בשאיפתם לחיי העולם הבא בסמוך לאל ולצדיקים המשגנים את תורתם.

ברית האל וההבטחה הטמונה בה

156. עזרא (או משה) מרים את עיניו מספר תורה מפואר. ציור קיר. בית הכנסת בדורה-אורופוס (245-244).

ספר תורה

157. בציור מוצגים הגולה (החלק החשוב של המטה) והטיטולוס (סימן היהודי). ציור תקרה. החדרון (cubiculum) המעוטר, קטקומבת וילה טורללינה.

מורה החוק

158. "פה נקבר אאוזיבוס, תלמיד החוק, עם זוגתו. שלום". אבן מצבה מקטקומבת מונטה-זוורדה.

מתן תורה

159. משה עומד על הר סיני האפוף בעננים, ומקבל את ספר התורה מידי של ה'; מתחתיו, מעלה ישוע את לורוס מן המתים. ציור גומחה סהרנית, חדרון (cubiculum) O, הקטקומבה החדשה ביה לטינה.

159. פרט מתוך 159.

מסירת החוק

160. ישוע והילה לראשו, ניצב בתנחה מלכותית בסמוך לעדרי, ומניש לפטרס את מגילת החוק המייצגת את הכנסייה. פאולוס מביט נכוח. פסיפס

כרי דשא שמימיים

נאות הדשא השמימיים, שימשו באמנות הקבורה כסמלים למלכות השמים. תאוריהם של דוד המסמל את הרועה היהודי, ושל ישוע המסמל את מקבילו הנוצרי, בתיאורי ג'דהדן בקטקומבות, התבססו על תאורי אורפאוס מן המיתולוגיה הפגנית.

סצנת מרעה עלומה

150. על-גבי קיר פנימי בקטקומבת וינה רדניני, נותרו שרידים מצויר שהושתת. עדיין ניתן להבחין במספר עצים המרזים על מהותה של הסצנה המקורית, אשר תיארה, ככל הנראה, את אורפאוס, מאסף החיות; נושא מקובל בקטקומבות הנוצריות. תמונת חדרון (cubiculum) II בקטקומבת וינה רדניני, הלוקחה מעבודתו של תיאופיל רולר משנת 1881. (ראה פריט מס' 15: המראה העכשווי של אותו הקיר).

נוף פיוטי

151. סצנה אידילית של רעה המשוגת על עדו. ייתכן והרועה הוא אורפאוס; כלי הנגינה שלו, חליל הפאן, תלוי על ענף של עץ סמוך. ציור קיר, חדרון (cubiculum) F, הקטקומבה החדשה ביה לטינה.

דוד עץ הלב

152. הנצחון של הרועה הצעיר דוד, על גולית, כשבידו הקלע בלבד, היה לסמל של גיבור-הצדק הלחם באויבו החזק והמרשע. באיקונוגרפיה הנוצרית, נתפשה תמונה זו של דוד, כאנלוגיה לצאחוני של ישוע על כוחות הרשע. ציור תקרה, קטקומבת דומיטילה.

הרועה הטוב

153. הרועה הטוב היה סמל נפוץ בקטקומבות הנוצריות. הוא נראה כאן לבוש בטוניקה קצרה ובחולצות ארוכות, כשהוא עומד במרכז עדו ומכל אחד מעבריו סמלים עתיקים וקדושים: עץ ועליו יונים. ציור תקרה, קטקומבת פריצ'ילה.

כבשים במרעה

154. ייתכן והכבשים מסמלות את נשמת המת; מטה הרמס (קדקאוס) שעון על עמוד סמלי ומבשר את בוא הרועה. ציור קיר, חדרון (cubiculum) I, קטקומבת וינה רדניני.

סמלים משותפים

הנוצרים הקדומים שאבו מהמקרא מוטיבים של סיפורי יחד עם היהודים הם אמצו סמלי ישועה ואלמות הלוקחים מהדתות והמיתולוגיות הקדומות.

מוטיבים מדתות שונות
192. תקרה מעוטרת בנושאים מן המקרא ומן הברית החדשה. קטקומבת דומיטיליה.

משלב מאוכלס בצמחים
193. מכלול סמלי פולחן: קרן דמוית שופר, עץ תמר, אתרוגים, ציפורים ישובות על שפת קערה, כד נסך וכי"ב. סמלים אלה לקוחים מהאיקונוגפיה הדתית של אמצע המאה הרביעית. פסיפס תקרה. הסיטרא של קונסטנצה הקדושה.

סמלי קודש נצחיים
194. חפצי פולחן אלה (כד פולחני, ענפי תמר וקרן) נחקקו על אבן ישפה מינואית זו, אלפיים חמש מאות שנים לפני זמנה של תקרת הפסיפס המתוארת לעיל. מוזיאון האמנויות היפות. בוסטון.

אור קודש על שם הנפט
195. שיש חקוק מקטקומבת ויניה רנדניי המתאר מנורה המאירה מסגרת חקוקה. המסגרת הקיפה כתובת מצבה שנשחקה. המנורה מוקפת סמלי פולחן מוכרים: אתרוג, שופר, כד ולולב. המוזיאון היהודי, ניו-יורק.

הנפטרת ובה, אך ייתכן זוהי המדונה ובה. ציור גומחה סהרונית בקפלה בת המאה השביעית. בית הקברות במאיריה או מאוס.

נצחון והכתרה

כמו המתאבקים המנוצחים בירה, כך גם ישוע והקדושים, אשר כבשו את דרך החיים, זכו בענפי תמר או בעטרת הנצחון.

עץ התמר
186. עץ התמר הגדוש באשכולות פירותיו, סימל את פריין הארץ ונקשר לעץ החיים. התמר, שסימל את הנצחון בעולם העתיק, הפך לסמל הנצחון על המוות באמנות הקבורה. פינה מעוטרת. חדרון III (cubiculum), קטקומבת ויניה רנדניי.

כתר המנוצח
187. אלת ניצחון מכונפת מכתירה נער עירום בזר על דפנה. ציור תקרה. חדרון I (cubiculum), קטקומבת ויניה רנדניי.

מטבע וספסיאנית מהמטבעה של רומא
188. אלת הניצחון מכתירה את וספסיאנוס בזר ענף התמר שבידה השמאלית. (69-79 לספירה). גב המטבע.

פסיפס מחדר טבילה של יוחנן הקדוש, נאפולי
189. די ד' מכתירה בזר דפנה משובץ בתכשיטים את שתי האותיות הראשונות של המלה היוונית ישוע. המחצית השנייה של המאה הרביעית.

תרנגול עם סמלי הנצחון
190. תרנגול אמיץ עומד לצד עמוד קטן כמנצח בקרב החיים. ציור קיר. חדרון (collumella) המעוטר בזרים. הוא מתואר כמנצח בקרב החיים. ציור קיר. חדרון II (cubiculum), קטקומבת ויניה רנדניי.

קרב תרנגולים
191. תרנגול הולך בגאון. רגליו מעוטרות בזרים ומתחתיו עטרת עלי דפנה גדושה בפירות. סרקופג. אוסטיה, המוזיאון האוסטיאני.

חרוזה שבורה של מנורה
178. דוגמא לסמל יהודי, כפי שנתגלה עלי-יד אסטל ברטמן בקטקומבה הנוצרית של הקדושים מרצ'לינו ופיטרו.

מנורה דמוית עץ
179. אסטל ברטמן הבחינה בבית הקברות (אשר היה בשימוש החל בתקופה ההלניסטית – המאות הראשונה והשנייה לפנה"ס – ועד לתקופה הביזנטית) בחרוזה קוים גסים זו, המקשרת לדעתה בין המנורה לעץ החיים. פלצולו אקדיאידה, סיציליה.

המנורה
180. המנורה היתה סמל יהודי רב חשיבות. בייחוד בתקופה הרומאית. היא עוצבה בהשראת מנורת שבעת הקנים הכנענית. ציור תקרה. חדרון (cubiculum) המעוטר בקטקומבת ויה טורוליה.

שבר עם סמלי פולחן
181. על שבר אבן מצבה מפורסם, ניתן להבחין במנורה המוקפת בחפצי פולחן מסורתיים: לולב, אתרוג ואמפורה. מהכתובת נותר הפתיח בלבד: "פה נקב...". פורטוס.

סמלים פולחניים מסביב לכתובת מצבה של סבתא ונכד
182. "פה קבורים פרימיטיבה ונכדה, יופרנון. בשלים מנוחתם". קטקומבת מונטה-וורדה.

שעטני נושאים
183. בשבר שיש זה, הלוקה מסרקופג, ניתן להבחין במנורה בתוך קליפאוס הנישא אל-על בידיה של שתי אלות נצחון מכוונות. לפניו שימוש יוצא דופן בסגנון עיטור רומאי, אשר השתמש בקליפאוס כדי לתאר את דיוקן המת. קטקומבת ויניה רנדניי. המוזיאון הלאומי, רומא.

כריסטוגרמה על סרקופג של ילד
184. בדרך כלל עיטר דיוקן הנפט את הסרקופג, אך במקרה זה נתקק במקומו הסמל של ישוע מוקף בזר אותו אוזחים שני מלאכים. סרקופג, סוף המאה הרביעית – תחילת המאה החמישית. סריגול. מוזיאון איסטנבול.

אם ובה
185. אם ותינוק מתוארים כשהם ניצבים בין זוג מונוגרמות קונסטנטיניות הידועות יותר בשמן המאוחר – כריסטוגרמות. אפשר ומתוארים כאן

ארון קודש
172. תחתית גביע שתי, ששימשה סימון לקבר, ועליה מספר סמלים: שש מגילות תורה בארון קודש, ומשני עבריו – אריות יהודה. מתחתיו מנורות דולקות, שופרים, לולב, אמפורה ואתרוג. הכיתוב היווני ANASTASI מתייחס לחיית המיתוס, והכיתוב PIE ZESES היא התרגום היווני לברכה העברית המלווה השקת כוסיות – "לחיים". המקור האפשרי: קטקומבת מונטה-וורדה. ספריית הוותיקן.

173. אבן מצבה מקטקומבת מונטה-וורדה ועליה כתובת: "פה נקבר הילרס, ארכון מבית הכנסת הוולומנסיאני, בן 35 שנים. בשלים מנוחתו. זכרונו (לברכה)." ייתכן וארון הקודש, המתואר כאן עם מגילות, ייצג את תפישתו של הנפט את "בית העולם" (ראה מס' 26, 67, 140). המוזיאון הלאומי, רומא.

ארון קודש שמימי
174. פרגודים משובצים בורדות (רוזטות), מוסטים וחושפים ארון קודש (שהושחת בחקיקה של קו). משני עבריו של ארון הקודש ניתן לראות מנורות דולקות וסמלים דתיים מסורתיים. ממעל, מנצנץ כוכב ועננים מכסים למחצה ירח מימין ושמש משמאל. ציור גומחה סהרונית בסגנה מקורה בקשת (arcosolium) בקטקומבת וילה טורוליה.

174. פרט מתוך 174.
גביע עם צלב
175. מאחורי ילונות מוסטים, נחשף מקדש עם גמלון, ובתוכו צלב. ברקע שמי כוכבים ובסמוך ניתן לראות שני מלאכים עם ספרים (?). גביע זכוכית. סוריה – אויז-ישראל, המאה השישית. דמברטון אוקס, וושינגטון.

מתחם מקודש
176. בשנת 1884 שחזה זה-רוסי בליטוגרפיה צבעונית, שבר של ספל זהב. הכתובת היוונית השלמה היתה, ככל הנראה, זו: "בית שלום. ברכה עליך ועל משפחתך". הארכיאולוג הנוצרי פירש את הציור כמבנה בית המקדש המוקף בחפצי פולחן. ספריית הוותיקן.

ספל הזהב
177. דוגמא נדירה לספל זהב יהודי, אשר נתגלה בשנת 1882 בקטקומבה הנוצרית של הקדושים מרצ'לינו ופיטרו, ליד בית הקברות היהודי בויח לביקנה.

הקטקומבות היום ומחר: הצורך בלימוד ושימור

אפילוג

עזות מצח לנוכח המוות
198. "חברים. כאן אני מחכה לכם: ליאר הוא שמי ולאונטיוס הוא שם משפחתי". קטקומבת מונטהוורדה. מוזיאוני הותיקן.

קבלת פנים לבבית
199. חדרון (cubiculum) מעוטר. קטקומבת הקדושים מרצ'לינו ופיטרו.

דאגות משותפות
איורים מקבלים באמנות הקבורה של האימפריה הרומאית מראים כי ביטוי למטרות האמנותיות נסמך על אוצר דימויים של התקופה, ואימץ אותו לצרכיו ורעיונותיו. כדאגות האנושיות הבסיסיות, שלא נשתנו במהלך ההיסטוריה כך גם אוצר סמלים ודימויים זה, שעמד במבחן הזמן.

הקטקומבה היהודית בינייה רנדניני ממחישה היטב את הנזקים, שנגרמו לאתרים היסטוריים במהלך המאות. הונדלים לובש ופושט צורה: החל בשור קברים וחילול קבורות, דרך איסוף מזכרות, וכלה בחריטות כתובות על שרידי המבנים והחפצים העתיקים (ראה מס' 29, 103, 142, 144, 174). לא רק אנשים אחראים להרס הרב, אלא גם הטבע עצמו. מספר התיירים הבלתי מוגבל המציף את הקטקומבות מוסיף נזק במלאכת ההרס של המים המחלחלים מהכרמים והשדות שממעל, ושל החמרים המזהמים שבאוויר.

חדרון (cubiculum) הילדים מקטקומבת ויניה רנדניני
196. הניגוד בין קירות מצויירים אלה ובהם קברי גומחה (loculi) של ילדים, לבין התקרות ההרוסות מחלחול מים, מכה את הצופה בתדהמה. הנפגעים העיקריים מהרס זה הם, ללא ספק, ההיסטוריה ומאגר הידע האנושי, הסובלים מהאפלה היורדת על הצורה הניבט לעברם של הילדים היהודים הקבורים כאן. אין בידינו לשחזר את ציורי התקרה ההרוסים.

תקרה הרוסה
197. דוגמא נוספת לחורבן, שמשאיר אחריו הטבע בחדרון (cubiculum) הילדים III בקטקומבת ויניה רנדניני.